

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 22 (17160)

2006 чылдың
МАРТ 7,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 23.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Бир материалга
хамаарыштыр

ЧИДИГ УГААНЫГЛАР ТЫВАВЫСТА АМ-ДАА ХӨЙ БОЛДУР ИЙИН

2006 чылдың февраль 16-да «Шын» солунга үнген ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак-биле «Хостуг үзел-бодалды хоозун чулчурушкун-биле солаан ажыы чок» деп эгелиг интервью-чүүлдү номчааш, сеткилимниң хомудаанындан, хорадаанындан дыка-ла шыжыгып тур мен. Тыва өгбелер кижиниң сагыш-сеткил бүдүжүн дыка-ла шын чугаалаан-дыр ийин ала. «Кижиниң шокары иштинде, чылан шокары даштында» деп мерген сестерни Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарынга адрестээри артык эвес-тир. Хамык-ла хоп-нүгүлдү, чөрүлдээни, маргылдааны Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн дээрзи удуртуп турар ышкажыл. А ол кижини, ол эрге-ду-жаалга дээрден дүжүп келген бе, черден үнүп келген бе? Чок. Элээн каш чылдар бурунгаар Шериг-оол Дизижинович Оюну депшидип, Хоойлужудулга палатазының даргазынга 2-3 катап сонгудуп тургаш, томуйлаттырып кагды чоп. Аныяк кижини чон-биле ажилдап өөрэнзин, удуртулганың улуг школазын эртсин дээш оон амыдыралыңа үнелеп четпес улуг ачы-буяны көргүскенин билер мен. Ам бөгүн келгеш, оон харызы кандыг-дыр че? Дыка-ла кыдыра сеткилдиг, чүвениң кедизин бодавас. Шериг-оол Дизижинович Оюндан депшиткениниң орнунга акша-төгери, аптара ишти алдын негей бээр эвес, ол кижиниң чаагай сеткилинге хары кылдыр эки, шынарлыг, беримчелиг кылдыр чонунга бараан бооп каар ола-дыр. Кижиниң шокары иштинде деп чүве ол ышкажыл! Хоойлужудулга палатазының депутаттарының улуг кезини тыва кадайның эмийн соруп өскен, тыва чер-биле ханы-даа, хини-даа тудуш кижилер-ле ыйнаан! Кижини бодаарга чөрүлдежип, маргыжып, Чазакка удур хоп-нүгүл тарадып турбайн, чаңгыс дем-биле Тыва дээш ажилдаан болза, дагны-даа хоора тыртар хире улуг күш ышкажыл. Демократия демократия-ла ыйнаан, ол эки чүүл-дүр, хостуг эргедир, ынчалза-даа оон артында кижилер барын уттуларга кайын болур. Сонгудазы удавас болур деп баарга, чаа сандайже олурар дээш чамдык депутаттар, дажын апкан кымыскактар дег кыймыл-айнып эгелээни ол-дур. Канчаар-даа кызарга Шериг-оол Дизижи-овичини солуптар хире кижини депутаттар аразында чок. Орустап чугаалаарга: «сосунки еще во всех отношениях».

(Уланчызы 2-ги арында).

Василий Балчий-оолунң фотоплакады.

Байырлардың чаагай күзээшकिनери

Тываның эргим херээженнери!
Чылдың-на час сагыш-сеткилди хөлзедип келир кайгамчык байыр-лал—Бүгү-делегейниң Херээженнер хуну-биле кады келири онзагай. Бо байырлардың час-биле деңге келири — ханы уткалыг. Узун кыштың соондан бойдус чайгаар оттуп, чаа амыдырал боттанып, тыптып, идегелдин ам дээрзинде ыңдыг-ла быжыг эвес өзүмнери улам быжыгып, чоорту күш кирип эгелээр. Херээжен кижини часка демей-лешкек бооп, амыдыралдың эгезин салып, чуртталганың бүгү-ле күжүн бодунда сиңирген болур.
Кижини төрелгетениң кайгамчык ол чартынының бедик болгаш ыдыктыг сорулгазы—ие болуру, оран-бажынының чырык-чылыын болгаш өг-бүлезиниң аас-кежиин камгалап, када-галап быжыглаары. Ол делегейге амыдыралды шаңнаан болгаш ынак-шыл, чараш чүүлдер-биле ону быжыг-лап, идегелди болгаш сорук кириш-кинни берип турар. Оон-биле кады олар ажил-агыйның кандыг-даа ады-рынга: өөрелдиге, медицинага, культурага-даа азы күрүне албанынга, бүдүрүлгеге, хууда-даа ажил-чорудул-

гага база солуттунмас бооп турарлар.
Эргим херээженнер! Силер төрөөн республикаңарның экономиказының, культуразының, социал адырының хөгжүлдезинге улуг үлүг-хууңарны кириштирип турар силер. Хөй-ниитиниң ажылыңа, политикага, спортка болгаш эртемге ажыктыг хөй чүүлдерни кылып шыдаарыңарны бадыткаан силер. Сагыш-сеткилдин болгаш материалдыг үнелиг чүүлдерни тургуза-рынга силерниң киржилгеңер канчаар-даа аажок улуг. Тываның дыка хөй херээжен ишчилери Чазак шаңналдарыңа болгаш хүндүлүг аттарга төлептиг болганнар.
Бүгү-делегейниң Херээженнер хуну-биле Силер бүгүдеге сагыш-сеткилдин ханызындан изиг байыр чедирип тур мен! Бистиң чараш болгаш кайгамчык аваларывыска, угбаларывыска, кыстарывыска, эргимнеривиске аас-кежикти күзедим! Силерниң сагыш-сеткилдерни частың чырыы сергедип чорзун, арын-шырайыңар өөрүшкүлүг, чазык-чаагай болзун!
Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Сибирьниң эргим херээженнери!
Бүгү-делегейниң Херээженнер хуну—Март 8-тин изиг байырын хүлээп ап көрүңер!
Делегейни Силер чырык болгаш өөрүшкүлүг болдуруп турар силер. Частың бо хунунде мерген угаанныңар болгаш ынакшылыңар, чаагай сеткилиңер болгаш ажилгырыңар, сагыш чо-ваашкыныңар болгаш өг-бүлеңерде чаагай чорууңар дээш Силерге улуг өөрүп четтириш-кинни илередип тур бис.
Амыдыралдың нарын кандыг-даа байдалдарында шыдамык, идегелдиг болгаш эки чүүлге бү-зүрелдиг чорууңар-биле туруштуг Силер.
Силерниң дорт киржилгеңер чокта, чогумчалыг чорукту болгаш сагыш-сеткилдин чаңгыс сорул-галыын чедип алыры, культураның болгаш сагыш-сеткилдин үнелиг байлак чүүлдерин камгалап алыры болдунмас. Күрүнениң хөгжүлдезинге болгаш демократтыг хамааты ниитилелдин тургустунарыңа кириштирип турар үлүүңер улуг.
Эргим херээженнер! Сеткилдин ханызындан Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзедим. Чаа үнген хун бүрүзү Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге чырык, өөрүшкүлүг болуп, ынакшылыңар, чаагай сеткилиңер болгаш шынчы чорууңар амыдыралыңарны каастап, сорук кирип чорзун. Чедишкиннерлиг болуңар!
Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи А.КВАШНИН.

АВАЛАР – АЖЫЛ-ИШТЕ, АМЫДЫРАЛ-ЧУРТТАЛГАДА

«Мергежилицге шынчы бол!»

Бодунуң ажил-ижи-биле хөйгө билдингир республиканың шыы-

рак школаларының бирээзи — Кызыл-Мажалыктың №2 школазының директору Валентина Кенденовна Монгуш ук школаны 1986 чылдан тура удуртуп келген. Ол 1971 чылда Кызылдың башкы институтунуң физика-математика салбырын дооскандан бээр бо хуннерге чедир өөредилге шугумунга бараан бооп ажилдап чоруур. Арга-дуржулгазы бедик хоочун башкы амгы үениң аныктарына кол-ла чүве — мергежилинге шынчы болурун күзээн: «Школага-ла кым болукап чорурун, кайнаар өөреникsep турарын тодарадып ылавылааш, салдынган сорулгазынче чүт-

күлдүг шургуп кирер. А чамдык аныяк ажилдакчыларның ийи дугаар дээди эртем, мергежил чедип ап турары чүгле макталдыг. Ынчалзажок кижиге эгезинден тура, шын шилилгени кылыры чугула. Ажилга дораан-на шупту чүве эки деп чүве турбас. Шын шилилге, тура-сорук бергелерни алып эртеринге улуг идигни бээр. Башкы кижиге болза, берге үеде уругнуң иезин-даа, адазын-даа, чоок эжин-даа солуп шыдаар болгаш шак ынчалдыр уругларның чуртталгазы-биле чурттап билери кижиге езулуг башкы болур».

Маадыр ие — алдарлыг малчын

Серекмаа Сүрүновна Дажы — көшкүн амыдыралдың бачым ажил-ижинге торулбайн, хөй ажил-төлүн төлөтпег кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип чораан өгбелеривистиң көскү үлегер-чижээ болур. Ол 11 уругларны өстүрүп кижизиткен маадыр ие боорда, 1962-1992 чылдарда 100 хойдан 130-140-ден кудулатпайн анай-хураганны камгалап ап, күрүнеге 1000-1000 малды дужаап чораан Тываның алдарлыг малчыны. Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хөлдүн арат ажил-агыйлыгының бирээзи — Серекмаа Сүрүновнаның хеймер кызы Даң-Хаяа Иргит бөгүндө дөрт уругларлыг, өгбүлөзи-биле кады ада-иезиниң бүзүрелдиг дузалакчылары бооп чурттап орат.

Амыдырал — ажы-төлде

Оттук Олегонна Ооржакты Ак-Довуракта билбес кижиге ховар. Ол 1998 чылда Ак-Довурак хоорайга рынок тургустунгандан бээр Красноярск, Новосибирск хоорайлардан чоннуң хереглээн барааннарын эккеп садып, сайгарлыкчы ажил-ишти шуудадып ажилдап чоруур. «Ак-Сай» рыногунуң хүндүткелдиг садыгчызы Оттук Олегонна 2 уруглуг, амдызында чангыс уйнукут. «Амыдыралдың дөзү кол-ла чүве — ажы-төлде, оларның келир үези, чаагай чоруунда» — деп ол үнелээр.

Уйнуун карактап олурар

Чадаананың №4 школазының секретары Чодураа Сатовна Саая 26 харлыг, 2003 чылда өг-бүлө туткан. Ол чаптанчыг чаш Буянын 1,6 харга чедир азырап карактааш, ам бо хуннерде ажилынче үнген. Уруг азырап олурар дээш 700 рубль (чаа чылдан эгелээш 980 рубль) амыдыралга канчап-даа эвээш, ынчангаш аныктар ажилдап турар үеде оларның кырган-авазы уйнуун карактап дузалажып олурар.

Студент — кыштагда

Кара-Хөлдүн Борлуг-Аксында хоочун малчын Сергей Хуулгаанович Күжүгеттин аалында конгуч бачым үе — хой оолдашкыны эгелээн. Оларга Хакасияның «Катанов» аттыг университетинде өөренип турар кызы — Анна кышкы дыштанылгалар үезинде чедип келгени улуг дузалыг болган. Анна бо хонуктарда Абаканче хаптарына белеткенип турар. Ол чайын даштыкы дыл салбырын дооскаш, немец, англи болгаш француз дылдарны башкылаарының мергежилин чедип алыр.

«Изиг манчы манай берди!»

Барыын кожууннарже хаптарга, Улуг-Хемниң Хайыракандан ырак эвесте «Он-Кум» столоваязы бар. Ооң чаагай аш-чеми кезээде изиг, эрткен-дүшкен чону үзүлбес. «Он-Кумнуң» эрес-кежээ кыстары 15 хонгаш-ла Шагаан-Арыгже чанып, элчип-солчуп ажилдап турар. Март айның бирги чартында ажил-ишти Саяна Донгак удуртуп турар. Ол повар эртемни дооскаш, 2001 чылдан эгелеп

столоваяга аяк-шынак чуурундан амданныг аш-чеми кылырынга чедир бүгү ажилдарны кылып келген. Бөгүндө ында ажилдап турар 10 кижиниң дөртү — Жанна Ооржак, Саяна Донгак, Александра Самбыла, Элеонора Иргек чаагай манчы-хуужурун белеткеп турда, хензиг када оларны чардыктырып, чурукка тырттыра шаап алдывыс.

Дыштаныр хун, байырлал дивес

Март 3-те Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хөл сумузунуң участок эмнелгези 65 чыл оюн демдегледип эрттирген. Ак халаттыг буянын эмчилерниң ажил-ижи дыштаныр хун, байырлалдар-даа дивес болгай. Байырлал хүнүндө көдээ

суурнуң эмнелгезинге дежурный эмчи сестразы Шеңне Күжүгет, санитарка Алдынай Хертек, аш-чем кылыр болгаш идик-хеп чуур кыстар Айсула Хомушку, Сайлык Арапчор «хайгыылга» турган.

«Ие кижиге төлүм дээр»

Тываның күрүне университетиниң дыл салбырының 4-кү курсузу Азияна Ховалыг февраль-март айларда Кызылдың №2 школазында практиказын эрттирип турар. «Ие кижиге төлүм дээр», ол хостуг үезин огул Самдан-биле эрттирер дээш эрткен дыштаныр хуннерде Суг-Аксынче хапкан. Бичии Самдан биле ооң ачазы Леонид Монгуш адашкылар авазын өөрүшкүлүг уткуп алганнар.

Хүндүткелдиг эне

Чечен Маадыевна Монгуш бүгү назынында Бии-Хем кожуунунуң «Хадын» совхозтуң саанчызы болуп ажилдап чораан. «Тыва АССР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи. Бир оол, ийи кыстыг алдарлыг саанчының чоокта чаа алды дугаар уйнуу төрүттүнген. Бичии Аннажык кырган-авазын кара олчаан кылдыр дөзөп алганы кайгамчык. Бөгүндө ажы-төлүнүң уругларын карактажып олурар хүндүткелдиг кырган-ава «Кижиниң аас-кежи — ажы-төлүндө» деп санап, ажы-төлү, дөргүл-төрелдеринге арга-сүмезин кадып, оларның быжыг чөлөнгижи бооп чоруур.

Чер-черлерден материалдарны Василий Балчий-оол, Чойганмаа Сат, Виктор Конгар белеткээ.

СПОРТ болгаш амыдырал

Чазак Даргазының кубогу – ак-туругжуларда

Кызыл хоорайда Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң кылымал дожунга февраль 28-тен март 5-ке чедир мячилик хоккейге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кубогу дээш 2006 чылдың республика маргылдаазы болуп эрткен. Республиканың кожууннарындан ниитизи-биле 11 команда ийи бөлүккө үстүп алгаш, каш хонук иштинде ойнаан. Чылдың эртип турар бо маргылдааның чидиг демиселге эртерин билип турган организастыг комитет түңнел оюннарны шиидери-биле кожавыс Хакасиядан судьяларны чалаан.

В.Савинныхтың
тырттырган чуруу.

Тийдикчи команда.

Маргылдааның эң чидиг оюннары сөөлгү хүнде, март 5-те болган. Үшкү чер дээш оюнга Барыин-Хемчик биле Бай-Тайганың шыырак командалары таварышкан. Бо удаа бай-тайгажылар удурланыкчыларын 5:3 санга удуп алганнар.

Бирги чер дээш оюн кончуг чидиг демиселге эрткен. Маңаа республиканың эрткен чылгы чемпиону Ак-Туругнуң командазы биле Чөөн-Хемчиктин (Баян-Тала оолдары) командазы ойнаан. Оюн үезинде Ак-Туругнуң командазы удурланыкчызындан белеткел талазы-биле күштүүн көргүзө берген. Ооң кадында Ак-Туругнуң командазы дээш аарыкчыларның хей-аът көдүргөн алгы-кышкызы стадиондан ырак черге-ле дыңналып турган. Бо аарыкчыларның демнини, командазын деткип турарын черле демдеглевес арга чок. Күштүг деткимчениң идибиле Ак-Туругнуң командазы удурланыкчызының хаалгазын удаа-дараа «сагыш човадып-ла» турган. Оюн төнери чоокшулай

бергенде, удурланыкчызынга хамаарыштыр шын эвес оюну дээш Чөөн-Хемчиктин командазының №7 ойнакчызын шөлден судьялар чорудар ужурга таварышкан. Түңнел оюн дооступ турда, аарыкчыларның «Ак-Туруг – чемпион!» дээн өөрүшкүлүг Хеткимче алгызы стадионга дыргын чаңгыланып туруп берген. Ак-туругжулар чемпион болганнар-даа, олар удурланыкчызын база-ла 5:3 санга тиилеп алганнар.

Мячилик хоккейге республиканың ийи дакпыч чемпиону болган Ак-Туругнуң командазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кубогундан аңгыда, ойнакчы бүрүзү он муң рубльди, чемпионун алдын медалын болгаш хүндүлүг бижикти алган. Ийги черни алган Чөөн-Хемчиктин командазының ойнакчылары мөңгүн медалдар, хүндүлүг бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Бай-Тайганың командазы база-ла ыңдыг шаңналдарны алган, чүгле медалы хүлер болган. Тыва Республиканың Хоойлу-

жудулга палатазында комитет даргазы Виталий Бартына-Сады бодунуң соңгулда округунче кирип турар тийлекчи – Ак-Туругнуң болгаш Чөөн-Хемчиктин (Баян-Тала) командаларынга бодунуң өмүнээзинден акша

шаңналдарын тывыскаан.

Маргылдааның тугун Ак-Туругнуң тийлекчи командазының капитаны Шолбан Байыр-оол Россияның болгаш Тываның ыдыктыг ырылары чаңгыланып турда бадырган.

«Восток» Россияның чемпионатындан үнген

Кызылдың «Восток» командазы хол бөмбүүнге Россияның чемпионатында киржип турганын республиканың чону билер. Соңгаарда черлерден шыырак ойнакчылар-биле четчеттинген команда «Б» дээди лиганың баштайгы оюннарынга багай эвес ойнааш, Сибирь девискээринин командаларының аразынга бирги черни алгаш, чемпионаттың дараазында чартык финал чадазынче үнген турган.

Хол бөмбүүнге Россияның чемпионатының чартык финал чадазының III турунуң оюннары (I болгаш II турлар Мирный база Сургут хоорайларга эрткен) бо удаа Кызылга февраль 28-тен март 5-ке чедир эрткен. Маңаа киришкен командалар баштайгы чадаларда боттарының зоналарының тийлекчилери болгаш оларның аразында оюн бүрүзү кончуг чидиг демиселге эртип турган. Долгандыр ойнаар хевирге эрткен маргылдаага Кызылдың «Восток» командазы сөөлгү хүнде, март 5-те, чүгле Абаканның «Сибирьтелеком-Хакасия» командазын тиилеп шыдаан.

Чартык финалдың бо оюннарынга Саха Республиканың Ленск

хоорайдан «Алроса» (Алмазы России) командазы бирги черни алган, ийги черни Сургут хоорайның Дээди спортчу мастерлер школазының командазы ээлээн, үшкү черни Тюменин «Нефтегаз-университет» командазы чаалап алган.

Читадан «ЗабГПУ-Динамо», Абакандан «Сибирьтелеком-Хакасия» болгаш Кызылдың «Восток» командалары арткан черлерни үлешкеннер.

Бирден-үшкү черлерни алган командалар Россияның чемпионатында киржилгезин уламчылаар. Олар дараазында оюннарга чурттуң Европа кезээнге тиилээн үш команда-биле ойнаарлар.

Россияның адын 10 тыва сумоу камгалаан!

Каш хонук бурунгаар Москва хоорайга чурттуң сумо хүрешке ээлчеглиг чемпионаты болуп эрткен. Аңаа Тываның командазы кайы-даа командадан эки белеткелдин көргүзүп, хөй санныг медальдарны чаалап алган.

Элээди кыс мөгелер аразында Чейнеш Бүрбү чемпионнаан (55 кг чедир). Элээди оолдар аразында Александр Хуурак кымга-даа октаптаан (115 кг). Аныяк оолдар аразында Начын Монгуш (80 кг) бирги черни алган. Эштери Айдың Ооржак, Эрес Кара-Сал ол-ла деңзиге ийги-үшкү черлерни үлешкеннер. Хаяа Монгуш база бодунуң 100 килинге алдын медалды чаалап алган. Эр кижилер аразында дуржулгалыг мөге Каң-Демир Куулар бүзүрелдиди-

биле бирги черни ээлээн.

Боттарының деңзилеринге шаңналдыг черлерге Алексей Монгуш, Айдемир Монгуш дээш, өске-даа тыва сумоулар кирген. Олар, ниитизи-биле 10 тыва шыырак мөге, удавас эртер Европа чемпионатында чурттуң адын камгалап киржир. Аңаа тыва чон чоргаарланмас арга чок. Бистиң чаңгыс чер чурттуг мөгелеривис диптин чемпионатында чедиш-кинниг киржир боор дээрзинге чигзиниг турбас ужурулг.

Бистиң корр.

«Каисса» клубта

Александр Ойду — хостуг хүрешке спорт мастери. Ынчалза-даа хостуг шагында эш-өөрү, дөргүл-төрелдери-биле шыдыраа ойнаарынга база ынак. Ол мырыңай шыдыраачыларның «Каисса» клубун тургузуп алган. Баштай ооң кежигүнүгө чүгле бодунуң төрелдери кирип турган. Бо хүннерде безин ооң кол өвезин чоок кижилери тургузуп турар. Оларның аразында разрядтыг шыдыраачылар бар. Клубтуң кежигүнү үш шыдыраачы Чаа чылга тураскааткан республика маргылдаазынга киришкеш, 1-ги разрядты камгалап алганнар. Шыдыраа клубунуң эң биче назылыг кежигүнү 10 харлыг, а эң улуу 70 хар ашкан.

«Каисса» байырлалдар санында маргылдааларны эрттирип турар. Шагаа байырлалында база солун, чидиг салыглар болган. Бо хүннерде бүгү делегейиниң Херэзженер хүнү март 8-ке тураскааткан маргылдааны эрттиреринге белеткенип турар. Аңаа херэзжен ойнакчылар аңгы ойнаар.

Шыдыраа клубунга республикада билдингир ойнакчыларның кээп ойнап турарын чугаалааргала, ооң ат-алдарының өзүп турарын херечилеп турар. Клубтуң доктаамал аалчызының бирээзи — шыдыраага республика чемпиону Л.Мохов болур. Ооң арга-сүмези клубтуң удуртукчузунга артык эвес, кончуг ажыктыг болуп турар.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

Чоокта чаа Туран хоорайга республиканың иштики херектер органнарының хоочуну, милицияның старшиназы Бырлей Монгушевич Арган-оолдуң кубогу дээш хол бөмбүүнге республика чергелиг маргылдаа болуп эрткен. Аңаа дөртөн хардан өрү назылыг эр улус аразында 9 команда киришкен.

Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем кожууннардан, Кызыл, Туран хоорайлардан, Аржаан сумудан келген ойнакчыларның хей-адын көдүреринге Би-Хемниң иштики херектер килдизиниң чаа начальниги Мерген Монгуштуң саналы оттуруп, киискиткен дизе, чазыг болбас. Шак ыналдыр он чыл бурунгаар соксаан турган кубок дээш маргылдаа катап «дирилген».

Удавас 75 харлаар хоочуну-вустун дугайында кысказы-биле таныштырарга мындыг: Бырлей Монгушевич Арган-оол 1931 чылдың апрель 12-де Улуг-Хем кожуунун Кара-Талга төрүттүнген. 1953 чылдан эгелеп, иштики херектер органнарынга сержант болуп ажылдап эгелээн. Би-Хем кожуунга 1964 чылдан тура эрге-хоойлу камгалалыга үлүүн кирип келген. Кылган ажылынга ак сеткилдиг, кызымак чоруу дээш Тыва Республиканың ИХЯ-зының шаңнал-макталдарын удаа-дараа

Хоочунга тураскааткан

ап келген. Ол Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени, «Милицияның тергини» медаль-биле, «10 чыл көскү ажылы дээш», «15 чыл көскү ажылы дээш», «Милицияның 50 чылы» херек демдээ-биле шаңнаткан. 1958 чылда хүндүлүг дышта-нылгаже милицияның старшиназы болуп үнген. Бырлей Монгушевич чүгле тергин ажылдакчы эвес, ол ышкаш ийи кыс, бир оолдуң төлөп-тиг адазы.

Хоочунуң адынга тураскааткан спортчу байырлал Тураның №2 ортумак школазының спорт залыга болуп эрткен. Ынчангаш ооң директору Лидия Хөвөңмейге өөрүп четтиришкен сөстөрүн маргылдааның эрттирикчилери илереткеннер. Командалар шыырак, ойнакчылар шилгедек болганындан оюннар изиг-изиг хайнышкынныг эрткен. Түңнелинде Тыва Республиканың Федералдыг суд приставтарының командазы кубокту, ийги черни «Енисей М-54», а үшкүзүн Улуг-Хем кожуунуң командазы чаалап алган. Оон аңгыда «Эң эки халдакчы» деп атка К.Т.Даваа, «Эң эки көдүрүкчү» С.Ч.Ондар (Таңды кожуунуң чагырга даргазы), «Эң эки камгалакчы» атка О.Т. Киштеек олар төлөп-тиг болганнар. Судьялар

коллегиязы эң улуг назылыг ойнакчыны тодарадып, В.Р.Сагалаковка тускай белекти тывыскаан.

Маргылдааның кол судьязынга спорттуң хоочуну Г.В.Доржуну томуйлаан. Ооң хөйүн көргөн арга-дуржулгалының ачызында чамдык маргылдаалыг байдалдар ол-ла черинге дүрген үзе шиитпирлеттинип, оюн үзүктел чок, дүрген темпиге эрткен. Маргылдааны кожуунуң иштики херектер килдизи (даргазы М.Н.Монгуш) болгаш аныяктар херектеринин база спорт талазы-биле комитеди (даргазы Р.М.Донгак) бедик деңгеле эрттирген. Маңаа кожуунуң чагырга черинде февральдан эгелеп чаа ажылдап эгелээн Радион Маадыр-ооловичиниң шудурга, эрестиг ажылдап эгелээнин демдеглезе чогуур. Ол дээрже, спорт талазы-биле бо чылын ооң эрттирген бир дугаар улуг ажылы болур.

Ынчангаш Б.М.Арган-оолдуң кубогу чылдың на эртип, кожуунуң чонун, спортка ынактарны ам-даа өөртүр боор дээрзинге бүзүреливис улуг.

Меңги ООРЖАК.

Туран хоорай.

Хартыганың кашпагайы-биле

Чечек-оол Дүвендей дзю-до, самбо, рим-грек, хостуг болгаш тыва хүрештериниң шуптузун шенээн. Оларның аргаларын эвээш-бичелеп өөренип тургаш, дегерезин шингээткен. Үүле-салымы үнү чок кылдыр чаяттыг мөге 30 харлыг назынының иштинде хөй-ле маргылдааларга киришкен. Анаа кадык-даа мөгелер, ооң спортчу намдарынга адаарга болгу дег, чедип алган чедиш-киннери элээн деңзигүүрлүг. Ол каяа-даа баргаш, кайы-даа дикке, кандыг-даа хевиске кайгамчык чараш хүрежир. Хевис кырынче азы шөлче үнген соонда, хартыганың кашпагайы-биле киискип кээр эзир ышкаш шүүргедээр, аргажоткун кырынга тургаш-ла, эскет чоктап кончуг дүрген арга ажыглаар. Бодунга бүзүрелдиг, бурган чаяан күжүңге бүзүрээр үнү чок үлелиг мөге чоргаар, дидим хөдөлгөн соонда, удурланыкчызын ужур октаваан шаанда, оожургап амыраас.

Улуг угбазы Салбаканың чугаазы-биле алырга, Чечек-оол сес айлыг чаш тургаш, боостазынга, кулаанга хенертен дегдиргеш, аар арааш, клиниктиг өлүм адаанга үр чыткаш, үнүн чидирип, дыңнаар аргазын ышкынган. Эмчилер дүлөйленген чаш уругнуң үнүн тургузуп экиртир дээш чеже-даа кызытса, аарыга удур туржуп чадашкан. Өскөн-төрээн Чадааназынга, Тывазынга туржук, делегейге сурагжый бээр мөге бүгү назынында үнү чок, дүлөй болур кылдыр үүле-чолга бектеттирген. Аарыг соонда сегип келген кээр-генчиг чаштың салым-чаянын үе көргүзүпкен.

Улуг спортче ооң оруу баштай стол теннисинден эгелээн. Кызылдың үнү чоктар школазынга үстүкү класстарга өөренип тургаш, школачылар ортузунга стол теннисиниң талазы-биле Тамбов, Псков, Чебоксары хоорайларга болгулаан маргылдааларның тийлекчизи. Элээди инвалид уруглар аразында Россияның үш дакпыр чемпиону Чечек-оол эрткен чүс чылдың 90 чылдарың эгезинде Грецияже чоруурунга белеткенип турда, чурт иштинге политиктиг кризис бүдүү өөскүп, күрүнө тургузуунга эргилделиг үе-чада болу эээрже, аңаа чергелештир хөй түннүг орук акшазынга үскеш, даштыкыже үнер аргазы чок апарган.

Ол чылдарда Челябинскиге өөренип тургаш, хоорайның шилдиндек командазынга хаалга камгалаар ойнакчызынга бүзүрелдин көргүскен. Ол ам-даа бут бөмбүү ойнаарындан салдынмаан, Кызылдың «Динамо» командазының хаалгачызы. 1994 чылда Новосибирскиде инвалидтер өөренип тускай техникмунуң сургуулу апаргаш, мячилик хоккей ойнаарынга хамыкты кайгаткан. Ол үеде сураглыг мөге Александр Карелин спорттуң хөй талаарында сундулуг үнү чок хоккейини хүрешке күжүн шенээрин сүмөлээ. Оон эгелээш-ле ол хевис кырынга тергилдеп эгелээ.

Инвалидтер аразында хүрештерге Россияның, Европаның чемпиону Чечек-оол чаңгыс чер-чурттуу Орлаңмаа-биле олуржуп ап, өг-бүле туткан. Дөрт харлыг огу Чимит база хүрешке сундулуг. Ол келир үеде езулуг үлегер алыр кижизи бар дээрзинге чоок кижилери, эш-өөрү бүзүрелдиглер.

Даңзы САЛЧАК.

Кижилер, болушсуннар

Уттундурбас таварылга

1991 чылдың январь эгези. Ынчан авам мени Кызылдың дугаары 2 божудулга бажыңыга январь 7-де божупкан чыткан. Ол-ла үеде Улуг-Хем чурттуг, 1968 чылда төрүттүнген Нина Сүүр-оол дээр угбай 4 дугаар уруун божаан турган. Мени эмчиден үндүрер деп тургаш, сестра эмчи билбейн, ол угбайның уруу-биле мени солуй шарыпкан болган. А мээң авам-биле ачам аныяк улус, ону кайын эскерер, ап алгаш ачамның акы-чаавазы сугга чеде бергеннер.

Чаш өпаяның холунда дугаарын номчааш, эмчизиниң ады деп бодаан. Ону шифоньерге суп каан. 2 хонганда, улуг-хүнде, аныяк сестра уруг Аяна ол хүн дежурныйлаан эмчизи-биле бо чедип келгеннер. Бистиң суурувус Теве-Хаядан бээр дилеп чораан болганнар. Оон сестра эмчи: «Буруулуг болдум. Нина Сүүр-оол-биле силерниң уруу-нарны солуй шарыпкан болдум. Бо Н.Сүүр-оолдун уруу-дур, а силерниң уруунар эмчиде. Ат бижип каан дугаарыңарны эк-келиңерем» — дээрге, авам ап

бээрге, номчааш, бо дээрге бо өпаяның авазының ады-дыр, эмчиже бараалыңар диген. Эмнелгеге ийи хонук орта эм-мээн, ыглап турган өпаяны эк-келгеш, дугаарын көргүзүрге, авамның адын бижип каан болган.

Ынчан авамның өпаяларның солчу бергенин эскербезин чүвези, ол үеде бичии када эмзиргеш дедир апаар турганы. Бо бүгүну мен шору апаарымга авам суг чугаалап бердилер. Ынчан мээң-биле солуп турган уругну көргөн болза деп бодаар-дыр мен, солун ыйнаан. Авам суг база көрүк-сээрлер. Ам 9 класс мен. Адымны Куулар Айкуш Амаатовна дээр. Черле солунче бижип тургаш тып, оода чуруун көрзе деп бодал-биле бижип ор мен. Бир эвес ол уруг (адын билбес мен) азы авазы Нина Сүүр-оол угбай мону номчу-вайн-даа баарын канчал билер, кожалары, төрелдери, эш-өөрү бо чүлдү номчупса, оларга ол дугайын дамчыдып көрүңер.

Мээң адресим: Чөөн-Хемчик кожуун, Теве-Хая суур. Крестьянская кудумчузу, бажың 3. Индекиси: 668117.

Ужуражы бээринге идегээр-дир бис

Силерже Арыскан сумуздундан Шагаан-Арыгда авамның дилээ-биле бижип олур мен. Авамның ада-иезиниң ажы-төлү артпас чорааны-биле, сөөлгү 2 уруу 1 оглу аңгы-аңгы өскүлзэн бооп турар. Шору апарган акызын 7 харлыг турда, азырап апарган. Азырап алган авазын Чычыы дээр деп мээң авам шал-бул сактыр. Азырап алган улузу акызын дыштанылгаларда эккеп көргүзүп-даа, төрзэн ада-иезиниң чанынга дыштандырып-даа турган...

Ынчалдыр-ла чылдар эрткилзэн, харылзаа үзүлгөн, тывышпайн барган. Авамның дунмалары-даа, акылары-даа чок болгаш чаңгыс кады төрзэн акымны ам бир көрүп, эдеришсе дээр сеткили бар, сактып-даа, көрүкөп-даа чор мен дээр мындыг кижжи бо. Чадаанага ажылдап-чурттап чораан уелеринде акызы Ак-Довуракка херек эрттирип турда тып алгаш бир ужурашкан, оон база-ла сураг барган, бо мынчага дээр

кайдазын-даа билбес.

Азырандыга баарда, Даткара Борис Ховалыгович дээр турган, 1950 чылда төрүттүнген. Азыраан улустарыңа баргаш, Таңмаа Эрес-оол Шырапович апарган. «Кырлаң думчуктуг, ак шырайлыг, узун, шырааа аажок акым чүве. Улуг дыка кырываан кижжи болгай, аарыг-ажык, айыыл-халапка таварышпаан болза, ам-даа чурттап чор боор. «Бай-Хаак азы Би-Хемде ирги бе?» — дээр кижжи болду авам. 60 хар чоокшулаан акывыстың, даайы-выстың эвээш, хей-даа болза черле ажы-төлү база бар чадавас боор. Мээң авамны Даткара Интерна (Инна) Ховалыговна дээр турган, ам чүгле фамилиязы өске. Ачамны-биле Салчак, ийги бөлүктүн инвалиди.

Авам акызын тып алырыңа идегевышаан, бо чагаамны доостум.

Адресивим: Улуг-Хем кожуун. Шагаан-Арыг хоорай. Дружба кудумчузу 55, кв. 5.

ШИИТКЕЛДИ ХЕВЭЭР АРТТЫРГАН

ТР-ниң Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы Самагалдай суурда Саяна Баяны 20 муң рубльге торгаар дугайында Тес-Хем район судунун шийткелдин хевээр арттырган.

Назы четпээн ийи уругнуң иези танывазы кижилерден 96 литр спирт холуглуг суук бүдүмелди садып алгаш, багай шынарлыг арагазын суур чонунга садып турган. Кожуун прокуратуразы маңаа хамаарыштыр РФ-тиң КК-ниң 238 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Саяна Баян буруузун билинген болгаш ооң херзэн

онзагай чурум езугаар суд сайгарылгазынга кирибейн көөрүн дилзэн. Район суду Саяна Баяның мурнунда шийттирип чорбаанын, буруузун билингенин, ийи чаш уруглуг болгаш кайда-даа ажылдавайн турарын барымдаага алгаш, ийи чыл иштинде хосталгазын казып шиидериниң орнунга 20 муң рубльге торгаан.

Тес-Хем район судунун шийтпирин Тыва Республиканың Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы хевээр арттырган. **ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.**

ЧИЗЕ ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

2002 чылда эрттирген чон чизези Тыва Республикада доктаамал чурттап турар чоннуң саны 305,5 муң кижжи болганын азы 1989 чылдагы чон чизезинде турганындан 3,0 муң, а көдээ черлерде чоннуң саны—16,0 муң кижжиге кызырылганын, хоорайлар чурттакчылары 13,0 муң кижжиге өскенин херечилзэн.

Республикада херээженнер эр кижилерден хей: дес-дараалаштыр алырга, 160,5 муң биле 145,0 муң бооп турар. 1000 эр кижжиге 1108 херээжен кижжи хамааржып турар. (1989 чылда муң эр кижжиге 1037 херээжен хамааржыр турган). Барык чээрби хар чедип турар херээженнер эр улустан көвүдөп турар.

Чоннуң ортумак назыны 28,5 чыл. Ооң мурнундагы чон чизези республика чону 2,4 чылга кыраанын көргүскен.

Ажыл кылып шыдаар назылыг чоннуң саны (эр улус — 16-59 хар, херээженнер—16-54 хар) 180,1 муң (59 хуузу) турган. Күш-ажыл кылып шыдаар назындан аныяк кижилер 97,5 муң (31,9 хуузу) турган болза назылап кырааннар 27,9 муң (9,1 хуу) турган.

Республикада үндезин чоннуң—тываларның саны элзэн хей азы 235,3 муң кижжи, республика чонунуң 77 хуузу болган. Ийги черде орус чон. Оларның саны 61,4 муң кижжи азы мооң мурнундагы чизеде турганындан 37,8 хуу кижжи эвээш.

Тываларның ниити санының 84,4 хуу орус дылды билер.

Чон чизези мурнундагы эвилелдешкен республикалардан, чижээ Ортаа Азия республикаларындан чамдык национал чоннарның саны өзүп турарын херечилзэн. Чижээ, кыргыстар 8,1 катап (1989 чылда 64 кижжи турганындан 2002 чылда 520 кижжи четкен), көрейлер—1,6 катап өскөн (117 болгаш 188) Кавказ ыңдында республикалардан кээп турар чон база өзүп турар: армяннар 1989 чылда 299 кижжи турганындан 2002 чылда 500 кижжи четкен азы 1,6 катап көвүдзэн. Азербайджаннар 1,5 катап өскөн (196 болгаш 304). Ол-ла үеде республикадан дашкаар черлерге көшкеннерниң саны 62,3 хуу, татарлар болгаш хакастар 46 хуу, буряттар 24 хуу кызырылган.

Өг-бүле тутканнарның саны 116,5 муң (1989 чылда 123,1 муң) болган. Чон чизези чорудар үеде бадылашпайн өг-бүле тутканнарның дугайында медээлерни бир дугаар чыгган. Өг-бүле тутканнарның ниити санындан 25,6 муң кижжи бадылашкын чокка өг-бүле тутканы илерзэн.

Чоннуң өг-бүле байдалының дугайында чамдык медээлер мындыг бооп турар: 1000 кижжиге хамаарыштыр алырга, 16 харлыында өгленгеннерден 298 өг-бүле бир дугаар өгленгеннер болган (1989 чылда 239 турган); 560 өг-бүле мурнунда өг-бүлелиг турган (1989 чылда 638 турган); дулгуктар — 100 (1989 чылда 81 турган); чарылганнар — 42 (1989 чылда 41 турган).

Чизе үезинде өг-бүле туткан бис деп айтыпкан херээженнерниң саны өг-бүлелиг бис дээн эр улустан 314 кижжи ажыг болган (1989 чылда 230 турган).

Чон чизезиниң үезинде өг-бүлени эвес, а бажың ажыл-агыйын учет санынга бир-ле дугаар кириген. Өг-бүлеге бодаарга, бажың ажыл-агыйыңа төрелдерин кирибейн барып болур, чаңгыс кижиден тургустунган бооп болур.

2002 чылдың чон чизезиниң үезинде 83 муң бажың ажыл-агыйларын бүрүткзэн, ында 299,6 муң кижжи азы бүгү чоннуң 98 хуузу чурттап турар. Республикада бажың ажыл-агыйларында ортумак хемчээл 3,6 кижжи болган, хоорай черлерге—3,2 кижжи, көдээ черлерде—4,1 кижжи бооп турар.

Чизе түннелин езугаар 71,5 муң өг-бүлени 1989 чылдаазындан 0,8 муң хейнү бүрүткзэн. Хоорайларда өг-бүлелерниң саны 35,5 муң турганындан 38,1 муң өг-бүле азы 2,7 муң өг-бүле (7,6 хуу) өзүлделиг болган. Көдээ черлерде өг-бүлелер 35,2 муң турганындан 33,3 муң өг-бүле чедир, 1,9 муң өг-бүлеге (5,3 хуу) кызырылган. Ниитизи-биле республикага өг-бүлениң ортумак хемчээли 1989 чылдың хемчээлинге арткан (4 кижжи), бо көргүзүг хоорайларга 3,7 (1989 чылда 3,6), көдээ черлерге—4,3 (1989 чылда 4,4 турган).

Республика чонунуң өөредилге деңгели бедзэн. 15 хар чедир болгаш оон өрү назылыг 1000 кижиден 923 кижжи ниити болгаш дээди эртемниг болган (1989 чылда 826 турган). Оларның саны ниитизи-биле 199,5 муң кижжи, чизелер аразында үеде 21 хуу өскөн. Ооң мурнундагы чизеге деңгээрге, профессионал дээди эртемниг кижилерниң саны 48,2 хуу, профессионал ортумак эртемниглер—1,6 катап өскөн.

Эр кижилерге бодаарга, дээди эртемниг херээжен чоннуң саны өскени чизе үезинде илерзэн. (1000 эр кижиден 48, а 1000 херээжен чондан 128 кижжи дээди эртемниг).

Үжүк-бижик билбес чоннуң саны кызырылган. (15 болгаш оон өрү назылыгларның 4,5 хуузу 1989 чылда номчуп болгаш бижип билбес турган болза, 2002 чылда 0,9 хуу чедир кызырылган).

Чонну ажылга хаара тутканының дугайында баштайгы медээни чизеден база алган. 15 болгаш оон өрү назылыг, экономикада хаара туткан 79,1 муң кижжи (93,7 хуузу) хөлезиленип ажылдап турар, 1,5 муң кижжи (1,8 хуузу)—ажыл берикчилери, 3,7 муң кижжи (4,4 хуузу)—хууда сайгарлыкчылар бооп турар.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазындан ап турар орулгаларын 84,7 муң кижжи (27,7 хуузу) айтыпкан

(1989 чылда 145,7 муң кижжи азы 47,2 хуузу айтыпкан турган). 55,1 муң кижжиге (18 хуузу) хууда дузалал ажыл-агыйлары амыдырап-чурт-таарының үндезини болган.

Үнелиг саазыңнар шыгжаткаш, орулгалар алыры—амыдырап-чурттаарының үндезини апарган 0,5 муң кижилер бары чизеден илерзэн. Өнчүзүн хөлезиге азы арендага бергеш амыдырап-чурттап турарлар 0,9 муң кижжи болган.

170,1 муң кижжи стипендия, назылап кыраанының, ачы-хавыязының, бертик-межел апарганының пенсиязы болгаш азырадыкчызын чидиргениниң пособиеси-биле амыдырап-чурттап турарын айтыпканнар. Ажыл чок кижилер пособиезин 91,7 муң кижжи ап келген. Чоннуң барык чартык кезии (153,2 муң кижжи) аңгы кижилерниң азырадыкчылары бооп турар.

Амыдырап-чурттаары чаңгыс эвес үндезинниг чоннуң саны өзүп турарын чон чизези база херечилеп турар. 2002 чылда республика чонунуң чартыктан ажыг кезээ амыдырап-чурттаар ийи болгаш оон хей үндезинерлиг бооп турары илерзэн. (44 хуузу ийи үндезинниг, 6,1 хуузу—үш хевир үндезинниг, 0,3 хуузу—дөрт болгаш оон хей үндезинниг болган).

Республикада хууда, аңгы азы коммунал квартираларда чурттап турар чоннуң саны 87,4 хуу болган (1989 чылда 86,5 хуу турган), ниити чуртталга бажыңнарында, институттар албан черлеринде болгаш гостиницаларда чурттап турарлар 6,3 хуу (1989 чылда 9,3 хуу турган). Аңгы хамаатылардан чурттаар бажыңнар хөлезилеп ап турар хамаатыларның саны 3,3 хуу (1989 чылда 1,1 хуу турган), өске чуртталга бажыңнарында чурттап турарлар 2,6 хуу (1989 чылда 3 хуу турган).

2002 чылдың чон чизезинге хууда бажыңнарда, аңгы азы коммунал квартираларда чурттап турар 72052 хууда бажың ажыл-агыйларын, ол ышкаш аңгы хамаатыларның бажыңнарында чурттап турар 3052 хууда бажың ажыл-агыйларын бүрүткзэн. Ооң иштинде 7240 бажың ажыл-агыйы (10 хуузу) чаңгыс кижилиг, 13058 бажың ажыл-агыйы (18,1 хуузу) 2 кижилиг, 15653 (21,7 хуузу) —үш кижилиг, 15256 (21,2 хуузу) —дөрт кижилиг, 20845 (28,9 хуузу)—беш болгаш оон хей кижилиг бооп турар.

Республикада бажың ажыл-агыйының ортумак хемчээли (аңгы хамаатылардан бажың ап турарлардан аңгыда) 3,7 кижжи болган, хоорай черлеринде—33 кижжи, көдээ чурттакчылыг черлерде —4,1 кижжи.

Хууда бажың ажыл-агыйларының бир кежигүнүгө онааштыр ниити шөлдүн ортумак хемчээлин ап көөрге, хууда бажыңнарда 12 дөрбелчин метр, аңгы квартираларда—15 дөрбелчин метр, коммунал квартираларда—9 дөрбелчин метр бооп турар.

ТЫВАСТАТ.

АВАМ дугайында сөс

Чырык өртемчейде меңээ эңе чоок болгаш хүндүктелдик кижжи — авам. Ооң чылыг-чымчак сестери, ээ көрүжү меңээ эргим.

Авам Долаана Хүлер-ооловна Салчак (чурукта) Тээли суурга төрүттүнгөн, ооң чугаазы-биле алырга, бичии тургаш-ла эмчи болурун күзеп чораан. Авам күзелин чедип ап шыдаан-даа. Ол Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер салбырын дооскаш, күш-ажылчы оруун Бай-Тайганың кожуун эмнелгезиниң божудулга салбырынга эгелээн. Найыралдык коллектив, арга-дуржулгалыг эмчилер аныяк специалист ажилдың угшин дүргөн тыварына дузалаан.

Авам ам боду багай эвес эмчи, ооң чедишкенинге чоргаарланып чоруур мен. Ол хөй санныг хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи. Авам ажилдап турар эш-өөрү-биле чеже-чеже чаштарны бо өртемчейге уткуп, хүлээп албаан дээр. Оларның аразында мээң эш-өөрлери беэин бар.

Бистиң өг-бүлөвисте менден ангыда ийи оол дунмам бар. Бистер ававыска ынак бис, аңаа чүглө экини күзээр бис. Удавас Март 8 болгай, Херээннер хүнү-биле авамга изиг байыр чедирип тур бис.

Шеңне САЛЧАК.
Тээли ортумак школазының өөреникчизи.

Спортчу башкы

Бай-Тайга кожуунуң Шуй ортумак школазының башкызы Айлаң Хертек 1993 чылда школаны дооскаш, Кызылда күрүнениң педагогика институтунче кирип алган. Ону чедишкенин дооскаш, төрөөн школазынга тыва дыл болгаш литература башкылап ажилдай берген.

Айлаң Очуровна школада ажилдап турар 23 бөлгүмнүн бирээин база удуртуп турар. Ол 5 «б» класстың удуртукчу башкызы. Аныяк башкы спортка кончуг хандыкшылдыг. Хол бөмбүүнге, баскетболга чүглө суурнуң эвес, а кожуунуң шыырак ойнакчыларының бирээзи.

Сүрүң ДАДАР-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Арга-дуржулга солчуп чораан

Эрткен айның төнчүзүнде Чеди-Хөл кожуунуң Элегес ортумак школазының башкылары Кызылдың кадеттер школазынга арга-дуржулга солчуп чораш келген.

Кадеттер школазының башкылар коллективи бисти кончуг эки уткуп, хүлээп алдылар. Оларның ажил-ижи-биле таныжылгавыс дораан эгелээн. Школаның кабинети класстарын, чаа музейин улуг сонуургал-биле көрдүвүс. Музейде экспонаттарны, ооң тургустунган төөгүзүн школаның директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Татьяна Оюн билдиг тайылбырлады. Ында баштайгы кадеттериниң, школаның үндөзилкелериниң чуруктарын аскаан, оларга тайылбыр бижиктерни сонуургал номчудувүс.

Школаның амгы директору Мартый-оол Пильчин коллективти эки удуртуп турар деп чүве оларның ажилындан көскү болду.

Дараазында бистиң Элегес школазының башкылары кадеттерге кичээлдер эрттирген. Оларның аразында хоочун, дуржулгалыг болгаш аныяк-даа башкылар бар. Бистиң школаның делегациязын школа директору Галина Монгуш удуртуп чораан. Галина Тырык-Караевна боду база солун кичээлди эрттирди. Төөгү кичээлин Станислав Бөлгүм-оол, информатиканы Татьяна Ымбы, тыва дылды Урана Серендик, амыдыралдың айылы чок чоруунуң үндөзилкелериниң кичээлин Альберт Ымбы, англи дыл кичээлин

Кристина Байкара олар эрттиргенер.

Кичээлдер доостурга, ийи школаның башкылары «Школавыстың амыдыралы» деп «төгериң столду» эрттирген. Аңаа бистиң төөгү башкыысы Ольга Бадарчы школаның төөгүзү-биле аалдап барган школавыстың башкыларын таныштырган. Школа директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Лариса Монгуш, кижизидилге талазы-биле оралакчызы Джемилия Сотпа, вожатый башкы Саяна Симчитмаа, күш-ажыл башкызы Ай-Суу Оюн ажилдарының аайы-биле таныштырылгаларны база кылганнар.

Хүннүн ийиги чарты кадеттерниң байырлыг чыскаалындан эгелээн. Ону интернационалчы дайынчыларга тураскаадып эрттирдилер. Чалап алган аалчызы «афганчы»-дайынчы офицер Леонид Кара-оол кадеттерге байыр чедиргеш, афган дайынының дугайында чугаалап берди. Чыскаал кадеттерниң байырлыг марыжы-биле доозулган.

Ийи школаның башкылары шак мындыг арга-дуржулга солчулгалы аныяк-өскөнниң өөредилге-кижизидилге ажилына улуг ужур-дузалыг болур дээрзин демдеглээннер.

Лариса МОНГУШ.
Элегес суму.

БОДАНЫП КӨРЗУВУССЕ ЧҮЛ?

Ие кижиниң иштинге чаш төл бодарап, төрүттүнгүжеге чедир өзүп-мандып, ада-иезиниң аңаа кандыг хамаарылгазын медегер билип турарын эртем езузу-биле тодараткан. Чаш кижжи төрүттүмээнде-ле, ие кижжи оозун эргелдип, «Мээң төлүм» деп медегер билип, чассыдып, ооң-биле чугаалажырга, ие иштинде чаш төл ону билип, амырап, ада-иениң манааны күзөнчиг төл төрүттүнери билдингир. Кажан сааттыг херээн кижжи хөй таакпылап, арагалаар база чаш кижизин аартыктап, оон канчап адырлып алырын бодаан күзөнчиг эвес бодалдары чаштың келир үедеги салым-чолунга эки эвес салдарны чедирерин амыдырал бадыйткап турар. Ынчап кээрге, төрүттүнер чаштың келир үедеги салым-чолунга, ооң кижизидилгезинге ада-иениң ролю улуг, харысалгалы бедик болуру күзөнчиг. Кижжи чырык черге төрүттүнгөш, чурттаар салымныг болганда, амыдыралче тускай көрүштүг, туруштуг болгаш сорулганы салган турар.

Амгы үеде школаларда берге кижизидилгелиг, өөредилгезинге сунду чок, чурум үрээр өөреникчилерни болгаш оларның ада-иелери-биле кижизидилге ажилын социал-педагогтар чорудуп турар. Бистиң ажилывыстың кол-ла сорулгалы: өөреникчи кижжи бүрүзү ыяап-ла парта артынга олуруп, өөрөнгөн турарын чедип аары база оларның-биле болу бээр янзы-бүрү чөрүлдээлери үешаанда илередип, материалдыгдаа, моральдыг-даа боттуг дузаны оларга көргүзери болур. Ажилывыс кижилерниң салым-чолу-биле сырый холбаалыг болганда, нарын болгаш берге. Кижилер аразында кандыг аажы-чаңгылар чорбас дээрл. Ынчап кээрге, улугнундаа, бичениң-даа психологиязын билири чугула. Оларже тускай чоокшулажылга аргазының оруун тып алыры — кол дүлгүүр ол.

Үстүнде чугааланым «берге» уруглар болгаш чедимче чок өг-бүлелер бистиң учедувуста турар. Олар-биле ажил тускай планныг болгаш сорулгалыг. Школа иштинде чоруттунуп турар кижизидилге ажилындан аңгыда бистиң ажилывыс милиция, суд болгаш прокуратура база өске-даа албан черлери-биле сырый харылзаалыг. Чогумча чок өг-бүлелерге арага-дарыже хандыкшылдыг, чарылган база долу эвес өг-бүлелер онаажып турар. Ынчалза-даа долу-даа өг-бүлелерден база чөрүлдээлери үнүп келири чажыт эвес. Үнүп кээп турар чөрүлдээлери баш удур бодурбазы-биле лекция, беседаларны өй-шаанда чорудуп, сайгарылгаларны кылып, тускай специалисттерниң дузанындаа ажыглап, чөрүлдээлери ханылатпазы-биле профилактика ажилын чорудуп турар бис. Ажилдың түннели эки талалыг болуп, өөреникчи-даа, ада-иелер-даа боттарындан түннелди үндүрүп, чөрүлдээниң чогумчалыг шиитпирлеттине бээр өөрүнчүг. Ынчалза-даа боттуг хемчеглерни ап турбуже, боттарынга түннел үндүрбес таварылгалар кайы хөй. Ынчап ол ада-иелерни болгаш өөреникчини хоорайның назы четпээннер талазы-биле комиссияныч кириер апар. Ук комиссияның шиитпир-биле ажы-төлүнүң кижизидилгезинден ойталааны дээш тускай хемчегни онаап, арага-дарызын эмнедири-биле-даа чорудуп, аргажоктан ада-ие эргезин казырынга чедир айтырылганы көдүрүп турар бис. Бо берге үеде чедимес байдалдыг өг-бүлелер онзагай кичээнгейде

туруп, янзы-бүрү материалдыг дузаны оларга школа боду-даа, чазактан-даа база өске-даа албан организациялардан боттуг дузаны көргүзүп турар. Ылаңгыя хөй ажы-төлдүг, эвээш орулгалыг өг-бүлелерге база өскүстерге материалдыг дузаның янзы-бүрү хевирлерин: акшаны-даа, идик-хепти-даа, халас изиг чемни-даа берип, ужу-бажын-даа халас таарып бээрин организаптап, канцелярия болгаш өөредилгеге херек чүүлдерни база тып берип турар бис.

Ажы-төлүнүң кижизидилгезинче кичээнгей салбас, арага-дарыже сундугар, ада-ие харысалгалы утуп турар, четта турар өг-бүлелерден каш чижек. (Билдингир чылдагааннарда аттарны өскерткен).

Бичии Оля аажок шимченгир, омак-сергек уруг. Ол чажындан тура уруглар бажыңына өскөн. Кажан ол школа назыны чеде бээрге, авазы ону ап алгаш, бистиң школага өөредири-биле кирип каан. Ава уруун бодунга ийи ай ажыг үеде туткаш, хоргадап черинге тургузуп каан. Аныяк ие доктаамал ажыл чок, ижеринге сундулуг. Бичии Оля хоргадап черинге школа тарагыже чедир чурттаар бижиктиг. Аныяк аваның чүге уруун бодунче алыксавак чылдагааны тодардыры-биле база кандыг дуза херегин сонуургап, ооң чурттап орап өрээлинге чеде бээривиске, ол бисти кирибээн. Уш-баш чок алгырып, ооң амыр-дыжын үреп, олче кээп турбазывысты негез. Оля бичи-даа болза, чүве бодаары улуг улустарыг. Ол авазынче барыксавазын, хоргадап чери аңаа эки дээрзин чугаалаар болду.

Марина, 13 харлыг. Ооң авазы хоочураан арагачы, ажыл чок, ашактар солурунга ынак. Ооң-на салдары турган боор, ол «соңгу ада» деп кижилер авашкыларны эттеп-даа тургулаан, харын-даа Маринаны күштээрин оралдашкан таварылга база болган. Ол дээш херек база оттуртунган. Авашкыларны хоорайның назы четпээннер комиссиязынче кыйгыртып эк-кээрге, дорт-ла дезип алгаш, ыңай болганнар. Авазы чеже-даа арагалаар болза, Марина авазына ынак, оозун камгалаар. «Авамга дегбөңөр, ооң ие эргезин казы-вайн көрүнер» деп дорт-ла дилээр. Уругнуң дилээр өөренип көргөш, а авазының «Ам черле билидим» дээн тайылбыр бижин алгаш, ук өг-бүлени онзагай хайгааралга алган бис. Авазы каш чыл чугайлаттынмаан бажыңын арыглапаштап, «Ажылга тургустунуп тур мен» деп азаашкыны кылган.

Марина авашкылар дыка түрөнчиг байдалда чурттап турарлар. Маринаның талазындан оорланар таварылга база болган. Чурттап турар чери ырак. Ол школаже кээрге, шилдер дужаап тургаш ооң акшазы-биле кээр мен дээр. Ол халас проездной алыр даңзыже кирзе-даа, акшаландырышыкын чогу-биле ол бүтпейн турар. Школадан ол халас изиг чемни хүнүнүң-не ап, чаа-даа, эрги-даа идик-хепти болгаш школага кээп турар бүгү-ле материалдыг дузаны ап турар.

Коля, Толя алышкылар — база-ла чедимче чок өг-бүледен оолдар. Ава-ачазы кайызы-даа арагалаар, ажыл-агый чок, 1-ги бөлүктүң инвалиди кырган-авазының бажыңына чурттап турганнар. 2004 чылда ачазы чок болган, авазын 2 удаа ажылга тургузуп каарывыска, черле ижеринге сундулуг болгаш ажилына ызырымас болган. Кайдазы-даа тывылбас, оолдарын каапкаш,

Уруглар кижизидилгези

арагалап чоруп берген, инвалид кырган-ава уйнуктары дээш сагышсырап, школаже каш удаа кээп, оолдарны школа-интернатче тургузарын дилеп турган. Шын орукче кирип, ажы-төлүнче эглип, орталаныр боор дээн бистиң күзеливис бүтпээн. Судтуң шиитпир-биле ооң ие эргезин казып кааптарга, ам кээп минтип, хостуг чурталгазындан «оттуп», ыглап-сыктап маңап эгелээн. Орус улустуң «Шош соонда чудрук чайбас» деп мерген сөзү бар, ону бо аныяк ие дорт-ла хамаарыштырып болур.

Үстүнде таварылгаларны анализтеп көөрге, чедимче чок өг-бүлелерниң болгаш «берге» кижизидилгелиг хайгаарал чок уругларның саны кызырлыр туржук, чылдан чылче өзүп турары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ооң кол-ла чылдагааны — ажыл-агый чок чорук болгаш арагалаашкын. Ооң-на ужундан ажы-төл хайгааралдан үнүп, ада-иелерниң талазындан кандыг-даа харысалга деп билишкенин чогуң чугаалаар апар. Чылдың-на ада-иезинге диригге-ле кагдырган өскүссүрээң чаш ажы-төлдери-вистиң база ада-ие эргезин казы-дып турарларның саны өзүп, хоргадап черлеринде болгаш школа-интернаттарда хос олуттарныч чок болуп турары чажыт эвес.

Моон кандыг түңнелди үндүрүп болуру? Бодангы ботка херек. Черле боданып көрзүвүссе чүл?

Кижжи дээрге, дириг бойдустан эң-не угаан-сарыылдыг амыталы болгай. Кижиниң угаан-бодалының ниити сайзыралы, амыдыралче көрүжү, базымы нитилелге кол туружун тып аары кижиниң бодундан кончуг хамааржыр. Тодуг-догаа, бай-шыырак чурттап деп бодаар болза, кижжи боду шимчээр апар. Чүглө чалга кижилерниң сагыш-сеткили хоозургай, чүвениң беленин сүрер, амыдыралдың бергезин угбас, арага-дарыже чинги-биле дүлдүнүп кире бээр, кандыг-даа бурунгар сорулга чок кижилер болур.

Ажыл чоктарның саны база көвүдөп турар. Оларны ийи бөлүккө чарып болур: маңгысталчак амыдыралдыг ажыл чоктар болгаш ажылдаксаза-даа ажыл тыппас ажыл чоктар. Мен сөөлгү бөлүктүң кижилеринге доктааксадым. Олар эртем-билиглиг аныяктарывыс-тыр. Ажыл берикчизиниң ажилга ыяап-ла 3 азы 5 чыл ажыл стажтыг, дуржулгалыг кижилер хереглээн негелде чарлалдарын бо-ла көөр бис. Аныяк специалистерни ажилга хүлээвейн, олардан болдунмас негелде кылырывыска олар кажан, кая стаж ап, дуржулгалыг апарыл? Ажылга тургустунарда, чүглө таныш-көрүш аайы-биле азы дорту-биле дөргүл-төрөл тыртыжары чажыт эвес болгай. Ажыл-агый тыппаан аныяктарывыс бөлдүнчүп алган арагалап, хөглөп турары дыка көскү. Кудумчуда шил ээп, аксында таакпы ызырып алган чоруур аныяк уругларны көөрге, дыка чиригим. Моон-на ам амыдыралга туруш чок, ажы-төлүн билбес, арагачыларның көвүдөп турары бо. Шынап-ла, черле боданып көрзүвүссе чүл? Чүге мынчаар дөвүнчүктелип бадып турар бис? Долгандыр көрүп көрүнер даан: амыдырал кайы хире каас-чараш, сайзыраандыр, чурттаксанчыг-дыр. Шупту чүве чүглө кижиниң бодундан хамааржыр дээрзин база катап бодап көрзүвүссе чүл?

Ранса ОНДАР,
РФ-тиң улус чырыдышыкы-нынниң тергини, дээди категорияның социал педагогу.

Россияның алдарлыг, Тываның Улустуң артизи Х.Ө. Шириин-оолдун 60 харлаан юбилейинге

Хертек Өлбекевич Шириин-оол 1986 чылда Москваның Круденин Гнесинер аттыг хөгжүм училищезин доозуп келиривиске, театрның директору турду. Ынчан, хей чылдар эртерге, дыка чоок эдержи, кады ажилдай бээривисти кайывыс-даа кайын билген деп. Салым-чол деп чүве мындыг болур-дур. Театрга ажилдап турган үемде, Николай Ефремович Логачевтуң тургусканы Гарсия Лорканың «Ханныг куда» деп шиизинде кол маадыр Леонардону ийги бөлүккө ойнаар кылдыр томуйлап каан, бирги күүседикчи Хертек Өлбекевич турган. А душук кыстың ролунга Анна Оюновна ойнап турган, ынчангаш, ийги составка мээң душтуум кылдыр база ойнап турган кижиге. Чаңгыс рольду ойнап турар артистер аразынга черле бирээзинден артыкка ойнаар дээш маргылдаалыг болур. Ындыг улуг артист-биле кижиге канчап деңнежип ойнаар боор, коргунчуун деп бодап турган мен. Театрның кол рольдарын ойнап турган болгаш, Хертек Өлбекевич менче улуг-ла сагыш албайн тур ыйнаан деп бодалдыг чоруп тур мен. Бир-ле премьеры шиизин ойнаанывыс соонда меңээ келгеш: «Ойнаарың ажырбас кижиге-дир сен, оол.

«АЛ-БОДУМ ШЫЛАЗА ШЫЛАЗЫН, АРАТ ТӨРЕ ЧОНУМ ЧЕРЛЕ СУЛАРАВАЗЫН...»

Чүгле эмин эрттир далажып турар-дыр сен, сестерни тода болгаш шүлүк аянын чидир-бес болза эки» — деп сүме каткан соонда, сагыжым ажып, ооң чугаалаан чүүлдеринче кичээнгей салып, ойнап эгеледим. Шынап-ла, сестериниң утказынче ханылап, эшкедеп далашпайн ойнаарымга, артында чийк апарган дег болду. Хертек Өлбекевич сөскө дыка камныг кижиге. Шүлүк номчуур талазы-биле улуг мастер болгаш сөстүн үнезин, ооң ханы утказынче аажок сагыш салыр. Тыва радионуң алдын фондузунда бижиттирип арттырып кааны С.Сарий-оолдун «Саны-Мөгө» деп шүлүгүлелин дыңнаар болза, дыка хей кижилерге улуг өөредиглиг болур ийик. Хертек Өлбекевичиниң уран номчулга жанрынга кайы хире бедик мергежилди оон көстү бээр.

Бир-ле катап театрның ийи дугаар кадында сонга чанынга таваргы бергеш (ол сонга чанынга артистерге дыка-ла хей солун бодалдар тыптып төртүтүнген боор деп бодаар мен), «Силерниң Анна Оюновна-биле ойнап турарыңар «Иениң каргыжы» деп композицияны телефильм кылдыр тырттырып көрээңерем» — деп, сүме каттым.

— Боданып көрейин шүве, ам база мени ырлады бербес сен ыйнаан — дээш, каттырып кагды.

Ырладып турган таварылга дээрге, Александр Александрович Даржайның бежен харлаан юбилейинге тураскаадып, чогаалчының бижип кааны «Чалча-даа, хөдел-даа эвес мен» — деп, Сергей Баккизович Пюрбюнуң дугайында чогаалын теле-шии кылдыр тырттырып турумда, Хертек Өлбекевич туураан чогаалчывыс Пюрбюнуң ролун ойнап тургаш, ында «Конгургайны» ырлар чери бар.

— Мен черле ырлап чорбаан мен, Орлан, өске кижиге ырладып алыыл — деп турдала, — Роль езугаар албан ырлар чүве-дир — деп, көгүдүп тургаш, катап-катап бижидип тургаш, ону ырлаткан мен.

— Бир дугаар хей кижилер мурнунга ырлааным бо-дур — деп, ынчан билингенин сактып ораарым бо.

Эртенинде дораан долгап келгеш: «Иениң каргыжын» кажан эгелээр бис?» — деп бо. — Хондур удувайн боданып хондум, а сен ону шыдаар сен бе ынчан? Бо шүлүктерни сцена кырындан көрүкчүлөр-биле дорт харылзаалыг, оларның карактарыңа көрүп алгаш, бажынче кирип сургаар болза, дээштиг деп бодап турдум, ам бодаарымга, сээң саналың эки чүве-дир, оол» — дидир.

Ажилдан телеоператор кылдыр Мерген Донгакты алгаш, янзы-бүрү черлерге тырттырып эгелей бергенивисте, Хертек Өлбекевич аныяктарыңа арага-дарыже сундугуп, бижектежи, өлүржүп-чидиржип турарының дугайында шүгүмчүлелдерни «Найырал» кинотеатрының мурнунга номчуур мен деп барган. Баштай мурнунда чадазынга шенеп көөрүвүске, арай-ла

чавыс боорга, — Машина кырынче үнүп шыдаар силер бе — дээримге: — Ында чүү боор, каяа-даа тургузуп каарыңга номчуп каар мен — диген. Микрофон чок шенээривиске багай болурга, үн улгаттырар аппаратура тыпкаш, микрофонга шүлүктөй бээрге, ам-на дээштиг, эрткен-дүшкен чон эгезинде утказын билбейн, чүү болган чор деп элдесинип тургаш, чортуу шуут кичээңгейлиг дыңнап эгелээнер. Төөгүде туруп көрбээң, машина кырындан, каннаттынган бичи танкызының кырындан баштайгы хувискаалчы кыйгы сестерин кыйгырып турган «баштыңчывыс» кара ояар карманнанып алгаш, Хертек Өлбекевич чонун билиндир сургап турганы улустуң сагыжынга уттундурбас болуп арткан.

«Иениң каргыжы» деп телефильм көрүкчүлөргө аажок дээштиг болгаш билиндирилгил болган. Ону көвүдөдир чара бижиткеш, школаларга, ортумак, дээди өөредилге черлеринге болгаш хоругдаттырганнарга көргүзөрин дыка хей көрүкчүлөр сүмелеп турганнар. Ынчангы, (амгы болгаш келир үеде) бо телефильмде көдүргөн айтырыглар кончуг чидин-биле хүн бүрүде өг-бүлелерде тургустунуп турар болгай. Хертек Өлбекевич төрөөн чону арага-дарыга дүлдүнүп, ажы-төлү ада-иезин тоовайн, оларны дорамчылап, куду көрүүшкүнүн, ие кижиниң ыы-сызын, аразында өлүржүп-чидиржип чоруурунга сеткилин ханызындан чүрээ ыстап чоруурун, шүлүктеринге бүгү бодундан бердинип, дыңнаан кижиниң баары саргыг бээр кылдыр билиндир сөглөп каан.

Оон эгелээш-ле Хертек Өлбекевич-биле кады ажилдажылгавыс сырый апарган. 1995 чыл. «Бүгү назынымда аъттар дугайында кинодан тырттырган болза деп күзеп чоран кижиге мен, ам аъттар дугайында телефильмден эгелеп алыыл. Сценарийни дораан бижип эккээр мен. Ам февраль айдыр, Наадымга чедир четтигиптер ыйнаан бис» — диген. «Азия төвүнүн аъттары» деп ийи кезектиг телефильмниң 1997 чылдың Наадымында бистиң телеканалывыска баштайгы көргүзүүн көргүстүвүс. Үш чыл иштинде Өвүрге, Тес-Хемге, Чөөн-Хемчикке, Кызыл болгаш Таңды кожууннарының чылгычыларын шуптузун эргий, каш удаа барып тургаш, тырттырар аргалыг болдуvus.

— Сээң-биле кады ажилдааш, «теле-режиссер» деп чаа мергежилдиг болдум, берге-даа, солун-даа ажил-дыр — деп чугаалап турганын сактыр-дыр мен... Ол телеоператор Михаил Норбу-биле таварышкан-на машинага олурупкаш, кожууннарже тырттырып чоруп турдулар. Бодап алган күзелениң эчизинге чедер дээш, чайның изин, кыштың соогун-даа тоовас, кончуг-ла шыдамыккай бүдүштүг кижиге. Ажилдай бергенде кижини шуут тын

алдырбайн баар, чамдыкта мырыңай түвексинип-даа тургулаан черлерим бар.

Телефильм кылырда кол-ла чүве — шупту тырттырылган материалды көрүп алгаш, монтажтаары кончуг берге кезээ болур. Телевидениеге хондур-дүндүр эдехере таарыштыр салып эгелээнивисте, ынчан бо мергежилдиң шүүттүг талазын билген кижиге. Дүне, каш-даа шакта, маңаа бо кадрларга таарыштыр мындыг уткалыг сестер херек дээрге, дораан-на бижий шааптар, оозу кончуг эки. Ынчангаш кады ажилдаарга чийк болгаш шалыпкын. Бистерни чүгле Анна Оюновна билип, сагыжи аарып, үргүлчү ашкарып-чемгерип, канчап турарывысты хайгаарап халып кээр. Он ийи шак хемчээлдиг видеоматериалдардан чүгле бир шактың телефильмин кылыр дээш, ийи ай дургузунда айлалаштырып, эптеп салып келдивис. Кайывыска-даа улуг өөредиг болган, чүге дизе ооң мурнунда мындыг телефильмни кым-даа кылбайн чоран болгаш чаа коопаны изээри черле шаптараазының болуру билдингир.

Тес-Хем кожуунуң дугайында ийи телефильмни үндүрдүвүс. Ону кылырын Тес-Хем кожуунуң ынчангы чагырыкчызы Биче-оол Сундуевич Шырап сүмелзэн кижиге. Бодунуң төрөөн чуртунуң төөгүзүн, чурумалдыг бойдузун, ат-алдарлыг кижилерин, ажил-иши чонун төөгүге арттырып каар дээш, бистерге дыка улуг дузаны чедирип, арга-сүмезин каткан дарга. Ол кады ажилдажылгавыстың түңнели — «Тыва Республика: Тес-Хем кожуун» болгаш «Тес-Хем кожуунуң алдын ному» деп аттарлыг бир-бир шак хемчээлдиг телефильмнерни чонга бараалгаттывыс. Эвин билип, бот-боттарывысты билчир апарган болгаш бо ажилдарны кыска үе дургузунда үндүргүлөпкөн бис. Чеже-даа аңгы-аңгы черлерде ажилдап турган болзуvсса, ол байдал бистерге моондак эвес, а харын-даа улам чоокшулаштырып турган. Кады кылган ажилдарывыс чоннуң сонугураалын болгаш үнелелин алган. Ол бистерге эң-не улуг шаңнал болуп, солун материалдарны кылырынга идиг болган.

Хертек Өлбекевич бодунуң төрөөн чери — Бай-Тайга кожуун дугайында кино кылып кагымза деп дыка-ла күзеп чорду. Каш-даа барып, дугуржулга кылып чоран. Кадының багайын биле тура-ла, «Черле кылып каар бис, дуңмам» — деп, бүзүрелин ышкынмайн чорду. Кожуунуң чагырга чери шоолуг-ла деткивээни-ле ол боор. Күзели бүтпейн барганынга хомуаар-дыр мен. Кончуг чараш, дүвү чок дег көстүр Кара-Хөлдүн кыдыыңа төртүтүнген болгаш төнчү чок байлак сагыш-сеткилин, төрөөн черлериниң чурумалдарын көргүспүшаан, та кайы хире чараш сестерни чогаадып эккээр турду ыйнаан. Тээлиде чурттап чоруур чоок эштериниң бирээзи — Россия Федерациязының болгаш Тываның алдар-

лыг чурукчузу Киров Түлүшев Хунанның дугайында «Дирилген даш» деп дамчы-дылганы база-ла Хертек Өлбекевичиниң күзели-биле кылдывыс. Чурукчу, даш чонукчузу, чазаныкчы, ус-шевер эжиниң дугайында кайы хире чоргааралдыг кылып турганывысты ам-даа утпаан мен.

Дыкпыш өрээлинге эң чоок эштери-биле хостуг үезинде үргүлчү-ле шыдыраалаан олурары караамга чуруттунуп келир. Тываның Улустуң чогаалчызы, төөгү эртем-нерниң доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсан бежен харлаан юбилейинде сцена кырынга кончуг-ла шын сөглээң:

— Шыдыраачы «дээрбечи» эш-өөрүнүң мурнундан байыр чедирип тур бис! «Дээр-бечилерниң» аттарын Тываның төөгүзүңге алдын үжүктөр-биле бижир ужурлуг. Олар кайгамчык уран талантлыг кижилер: Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Александр Александрович Даржай, Хонук-оол Доржуевич Монгуш. Бир эвес, эжик артындан ойнакчыларны дыңнаар болза, кандыг-даа мындыг улуг артист, чогаалчы, эртемден, чурукчу, дарга улус ойнап олурар дээр аргажок. Аныяк эрлер бот-боттарын чаа шакчып, ол-бо деп шолалажып, ырлагылай-шүлүктегилей аарак одажып, чамдыкта изиглежи-даа берген турарлар. Ону кыдыындан көөрге, дыка солун. А өрээлче кире бээрге, баштары көк-көк, кайызын кайы дээр боор, улус-чоннуң хүндүткелин, ынакшылын чаалап алган, чоннуң чоргааралдары шыдыраалаан олурарлар. Мен бодум хуумда, бо туурааннар-биле «үежи» болуп, чанындан чоок көрүп чоранымга улуг чоргаарланып чоруур мен.

«Ал-бодум шылаза шылазын, Арат төре чонум черле суларавазын. Бүгү бодум човаза човазын, Бүрүн төре чонум черле сандаларавазын».

Бо Сүбедей маадырның сестери Хертек Өлбекевичиниң чуртталгада тура-соруунга, ооң аажы-чаңыңа, чүткүл-бүдүжүңге дыка-ла таарышкан. Ооң ойнап кааны Сүбедей маадырның ову-хевир кезээ мөңгөде ооң ады-биле быжыг холбашып арттар. Хертек Өлбекевичиниң сагыш-сеткилинден сцена кырынга долзу-биле бердинип, чурттап турганы халас барбаан. Бистиң Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрывыс бүгү делегейге диңмиреп эгелээнинге Хертек Өлбекевичиниң кириген үлүг-хуузу деңнеп четпес улуг дээрзин миннир болзуvсса эки. Төрөөн театры дээш, бүгү назынында сагыш аарып, чонунга бүгү бодундан бердинип чоран болгаш хей-хей артистерниң салым-чолунга дузалашкан хүндүткелдиг Артизвивис-тир.

Хертек Өлбекевич-биле чоок танышпас, кады эдержип чорбаан улус ону аажок шириин, белең-селең хүлүмзүрбес аажы-чаңың деп бодаар. Херек кырында ол аажок хөглүг, каттарыы бир тускай, чырып чоруур карактарыг, ийи кыстарыңа болгаш бичи уйнуктарыңа дыка ынак ада, кырган-ача. Кожууннар баарда, оларын үргүлчү кады эдертип алгаш, чер-чур-тувустуң чараш-каазын көргүзүп, оларын чассыдып чоруур, чүү-даа дээрге аайындан эртпес. Чоок эдержип келгеш, Хертек Өлбекевичиден хей-ле чүүлдөргө өөренип алган мен. Театрга келиримге, артист эш-өөрүм: «Ачаң сценада тур» азы мени Хертек Өлбекевичиге: «Оглуңар» келген, мында чоруп тур» деп баштактарылар. Ында ханы утка бар. Хертек Өлбекевич-даа, Анна Оюновна-даа мени боттарының оглу дег чоок хүлээп, чагыг-сүмезин берип, амыдыралда дузалажып, үнчүп-киржип келдивис.

Хертек Өлбекевичиниң хей талалыг уран чаялгазын кижиге төнчүзүңге чедир сөглөп четпес. Ол — төрөөн чонунуң ховар эртинелериниң бирээзи. Ынчангаш ынак улуг артизвивистиң сеткил-хөңнүңде чедир сөглеттинмей артып калган чажыттарың, ооң тывызын тывар дээш, Хертек Өлбекевичиниң чүрзүн көзөп чоран бодалдарын чүректеривиске сиңирип, оларны амыдыралга боттандырып, ооң ажил-ижин ам-даа уламчылаары — бистиң дорт хүлээлгевис-тир.

Орлан ДАМБА-ХУУРАК,
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның Күрүнө шаңналының лауреады.

Найысылалга

КЫЗЫЛЧЫЛАР КЫШТЫ ҮДЭЭН

Частың башкы айы үнүп-даа келген болза, эрткен улуг-хүн арай сырыннап турар хүн болган. Ынчалза-даа узун кышка түвексине берген кызылчылар ону дүргөн үдөп чорудары-биле хоорайның Арат шөлүңгө дүш чедип турда-ла, чыгып эгелей берген. Ол хүн Кызыл хоорай чагырганың культура килдизи Масленица азы кышты үдээриниң байырлалын организастап эрттирген.

Час — кыс, чараш кыс!

Масленица (Үс неделязы азы Быштактың чеди хүн) дээрге, славян чоннарның христиан шажынны хүлээп аларының мурнунда, хөй бурганның шажын турда-ла (язычество) тыптып келген байырлал болур. Масленица (неделязы) Улуг постунуң мурнунда эртер. Ол болза, кышты үдээриниң, часты уткурунун бурунгу славян чаңчылы-дыр. Коммунисттик партия үезинде бо байырлалды ойзу — анаа-ла Кыш үдөлгөсү деп турган. Ынчалза-даа ынчан безин ону чер-черлерге шажын-чүдүлгө, сөөк-язы ылгавайн, кончуг эки организастап эрттир турганын улуг улус сактыр.

Байырлалдың ажыдышыкыны чоокшулаан тудум, шөлде чон көвүдөп эгелээ. Көжүп чоруур улуг эвес садыг-наймааның одуруглары чыылган чонну боттарыңче чайгаар-ла «кыйгыра» берген. Сооксуулар хүнде кышты үдөп келген чон оларның шайын ижиң, чигир-чимизин чип, амырап турган. Кезек-кезек болгаш ында-мында оочурларның көвүдөп турганын бодаарга, оларның саны арай эвээш болганы илден. Чон чыгып, оюн-тоглаа эгелей бергенде, от-көскө азы газка Масленицаның бир онза демдээ — блинчигештер быжырган кижилер база көстүп келгилээ. Чаа эскен чаагай чемни чиир дезинзе, элээн оочурлаар, манаар апаар сен. Удур быжырып турар кижилерден аңгыда, азар калбак хаар-жактарда белен блинчигештер садып кылаштажып турар аныяк кыстар база бар. Оларның өртекти чүгүргө, 3 рубльден өрү.

Шөлдүн ол-бо черлеринде ырлашкан, каттырышкан улус-даа бар. Фонтан чанынга ойнаар-кыстар театры шии көргүскен. Шала багай чүве — эрткен-душкен улус, оларның чугаа-сооду шии көөрүңгө шаптыктыг болган.

Театрның чадазының кырынга эрттирген театржыткан көргүзүгө Кызылда орус культу-

раның төвү, «Октай» ансамбли, хөгжүм-шии театрының орус бөлүүнүн болгаш аныяк көрүкчүлөр театрының бичии артистери, 50 болгаш 60 хар ашканнар клубтарының кежигүннери, школачылар идепкейли-биле киришкен. Хоочуннар орус улустун элээн каш ырыларын, кожомыктарын чыылганнарга бараалгаткан.

Ол үеде шөлдүн бодунга база янзы-бүрү мөөрейлер, ойнааш-киннар уламчылап турган. Чижээ-лээрге, Кызыл хоорайның культура килдизи чыылган чоннун ортузунга лотерея ойнаашкынын чоруткан. Билеттин өртээ 30 рубль, а барык билет бүрүзү ойнаашкыны! Шупту үрүмек-даа болза, хүн бүрүде амыдыралга чугула херек чүүлдер: стаканнар, илирлер, электри-биле ажылдаар хөнектер...

Шак ыңдыг ойнаашкыны «Русское лото» база чорутту.

Театржыткан көргүзүг доостурга, гармонь ойнакчыларының аразынга мөөрей эрткен. Маңаа аңаа киришкен кижилер бүрүзүңгө өртектиг шаңналды тывысканын демдеглезе чугула. Тилекчилериниң аттары бо: Адыган Айыжи (соттук телефон), Артыш Шомбул (бустуг илиир), Виктор Куулар (стаканнар), Владимир Юрьев (электри-биле ажылдаар хөнек) дээш, өскелер-даа.

Кожомыктар мөөрейинге колдуунда бичи уруглар киришкен, оларның база кижилер бүрүзүңгө хөй санныг шаңналчыгаштарны тывыскан.

Чыылган чоннун улуг сонуургалын чагы бажынче үңгөш, шаңнал алыр мөөрей хайныктырган. Сонуургалды оолдар мөөрей эгелевээнде-ле чагыга кээп, холубиле ону суйбай тудуп, шинчилеп алгаш чоруп турдулар. Кажан эгелей бээрге, чон дораан-на чагыны долганы берген. Чагы бажында шаңналды — фотоаппаратты бир дугаарында аныяк оол Салим Шалык алды.

Чамдык кижилер чагы бажынга бичи четпейн, дедир бадып-даа турган. Оларның ара-

зында чүгле чүвүрлүг үнүп турар кижилер база бар. Ийиги шаңналды — электри-биле ажылдаар хөнекти Буян Ооржак алды, үш дугаар шаңналга четкен кижилер — Шораан Хертек (илиир).

Кышты үдээн байырлалда оон-даа өске спортчу маргылдаалар эрткилээ. Ам чүгле оларның тилекчилеринге доктаалы:

Шой көдүрери (24 кг)

1-ги черни студент Болат Ондар чаалап алган (34 катап көдүргөн).

2-ги черни «Ойна» артельдин ажылчыны Дмитрий Чүлдүм элээ (27).

3-кү шаңналга №14 школаның өөреникчизи Максим Медведев төлептиг болган (25).

Күш-биле хол басчы мөөрей

1-ги черни «Тывазнерго» АН-ның ажылчыны Игнат Гнаденко чаалап алган.

2-ги черни база-ла «Тывазнергонун» ажылчыны Омак Очур элээ.

3-кү шаңналга «Кызылспецсервис» бүдүрүлгениң ажылчыны Алексей Куулар төлептиг болган.

Чүткүл херек, сорук херек.

Баг кагар оюн

1-ги черни пенсионер Федор Фунтиков чаалап алган.

2-ги черни «Кызылспецсервис» бүдүрүлгө чериниң ажылчыны Аяс Монгуш алган.

3-кү шаңналга 6-гы классчы Буян Кара-Сал төлептиг болган.

Бо мөөрейлерниң тилекчилеринге Кызыл хоорай чагырганың спорт болгаш аныяктар комитетиниң өртектиг шаңналарын тывыскан.

Кыш үдөлгөсүңгө тураскааткан оюн-тоглааның төңчүзүндө бурунгу чаңчыл эзугаар Масленицаның терезин хоюткузун шөлгө өрттөткен.

Юрий КӨК-ООЛ.

В.САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

миннишкин эвес, а барык уран чүүл-дур.

О.Бальзак.

Херээжен кижиниң чаражы — эң-не үнелиг чүүл ол-дур.

Ф.Шиллер.

Бодалдар энциклопедиязы

Дээрде сылдыстар чеже-дир, херээжен кижиниң чүрээ ынча катап тывызыксыг.

Гиппократ.

Херээжен кижиде амыдыралдың кайгамчык күчү-күжү, элдеп-

тиг ханы чажыттары, тывызы, өөрүшкүнүң болгаш сагыш човаашкынның үндезини мөөңнеттинген.

Ж.-Ж.Руссо.

Ынакшыл — ол дээрге чүгле

(Солуннун дараазында номери март 11-де үнер).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң кенивис, чуржааттарының ынак чаавазы, уругларының эргим авазы, өг-бүлениң чөлөнгижи, коллективиниң хүндүткелдиг коллегазы, Саглы ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы **Айлана Какай-ооловна СААЯ** частың айы март 5-те төрүттүнгөн хүнү. Ынчангаш төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр байыр чедирип, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкыннерни, каң дег кадыкшылды, чер кырында бүгү-ле эки чүүлдерни күзедивис.

Хып дээн чалыы назынында Кызыл-Суглуг

Баян-Колдан чедип келгеш,

Аржаан суглуг Саглы хемге чедип келгеш,

Сааяның оглу-биле салым-чолун кадып алгаш чурттай бердин.

Оон бээр ам он ажыг чылдар эрте берди

Үш кыстың үлегерлиг иези сен

Ада-ие, төрөл-чонуң ажыл-ишке

Кызымааның магадап чор.

Кунчуулары, чуржааттары, өөнүң ээзи, уруглары.

Байыр чедиреешкиннери

Хүндүлүг Екатерина Михайловна НАМЧЫЛГА

Март 8 байырлалы-биле

Аваларның хөөнүн кирип,

Ансамблиң тургускаштын,

Өөрлериң чыып алгаш, хайым иштиг

Өйлөп, өйлөп өөредир черлиг болдун.

«Амырактың чечээ» аттыг

Ансамблиң башкарбышаан,

Хоорайга болуп эрткен мөөрейлерге

Хоомай эвес үшкү черни ээлеп чордун.

Оюн-тоглаа, байырлалдар болган черге

Орус, тыва ырыларны үдөп берип,

Эдер-хааржаң эктиңден-не салбас болдун,

Эштерини, бистерни, өөртүп чор сен.

Сеткилдерниң хөөнүн ынчаар билер кижилер
Чечен-мерген, тывыңгыр-даа болбайн канчаар.

Амыдырал чечектерин ам-даа өстүр!

Агымыңның маңын салба, эргим Катя!

Ансамблиң киржикчизи Н.Ш.ДИИҢМЕЙ.

Март 8 таварыштыр мээң эргим кижилерим — угбаларым авазы **Екатерина Донгаковна**, уругларым **Айлана Маадыр-ооловна Сүлдүмге**, **Аяна Маадыр-ооловна Сарыларга**, **Анна Маадыр-ооловна**, кеним **Алена Климентьевна Сундуйга** база уйнуктарым **Сергекаага**, **Соняга** дараазында одуругларны бараалгаттым:

Бачым-ишке шылагызынып, турувукташ,

Бажыңымга дыштаныр дээш келиримге,

Ажы-төлүм авазы-даа, боттары-даа

Ала-чайгаар күштү немең, сергедип бээр.

Ачазы Маадыр-оол Ховалыгович Агы.

Чагаалар аразындан

Кадарып, карактап турда-ла...

Шагда, 1953 чылдың июнь айның кежээинде Чаа-Хөлдүн Булун-Теректиге Чуктуң-Моом деп дагның баарында хараган аразында чадаг улус аргыжар орук кыдыгына аътты өртээш, ооң эзерин сойгаш, чанынга каап каан турар чүве. Дүне када ол оруктап 30 ажыг аныяк оолдар, уруглар эрттивис. Ол аът ында былдырып каап, оъттап тургулааны кай. Ам бөгүндө кижилер чааскаан ажыл кылып, сизген кезип, огород, тараа тарып шыдавас, картошканы тарып каарга, казып алпарган боор-дур. Инекти кадарып чорда-ла, ок-боолу улус былаан алгаш баарга, черле канчаарлы?

Кудумчуга, хөй-ниити черинге безин улустун акша-төгериин ажыыбиле азы күш дөгөп тургаш чырык хүндүс былаан апаар деп, ол чүү деп чүвөл? Кежээ дүжөр-ле бажың экиктин дуглап дүңчүттүнер, а кудумчуге кижилер кылаштар арга-даа чок. Чамдыктарымыс чылдагаан чок черге кижилер шорлуп кээри кайгамчык.

Корум-чурумуус бо хевээр турар болза, моон сонгаар канчаар чурттаар бис. Шагдаалар кудумчуга, хөй-ниити-даа черлеринде шуут көзүлбес, та кайда ажылдап турар улус. Кижилер аар херектер болган таварылгаларда харын, Кызылдан

ОМОН-чулар эккелген боор. Олар ийи-бир хүн көстүр, ол-ла Чурумну тударыңга шаандакы үелерде ыш-каш, чурттап турар чериниң айы-биле чурттакчыларның агитквартраларын тургузары — улуг салдарны чедирип болгу дег. Ында чурттап турар чурттакчылар чурум чок кижилерни эки билер болгай. Ынчангаш чер-черлерге кудумчуларымыс айы-биле чурумну боттарымыс тутсувусса, амыдырал-чурттаарымыска, өзүп олурар ажы-төлүвүстү кижизидеринге ажыктыг эвес бе?

Амгы үеде корум-чурумну тудуп шыңгырадыр талазы-биле хоорай, кожуун, суурлар чагыргалары чогуур ажыл чорутпайн турар, ол-ла айтырыгга арагалаашкын дорту-биле хамааржыр деп билири чугула. Шагда, 50 чылдарда, кижилер черге тараа суггарып, каш-даа хонар, ынчан оор, хулиганзыг чорук, үптээшкын, былаар чоруктар шуут чок турганы магалыг. Ам ыңдыг үени катап эгитпес болза, кижилер бот-тускайлаң ажылдаттыммас апарган-дыр. Корум-чурум баксыраанының дугайында айтырыгны чүгө соксадып ал шыдавас деп бис? Чурумну экижидер талазы-биле кымда кандыг санал барын чугаалажып, ону арга-сүмевисти солчурунда эгелезиссе чүл?

Дувендей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9674. Чагыг 23.

ШЫН

e-mail: shyn@tyva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бурткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилениң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.